

A szóalkotás módjai

Darnay László

A fejlődés, az életforma átalakulása, a világ megváltozása óhatatlanul rengeteg új fogalom megszületésével jár együtt, s mindez természetesen magával hozza, hogy új megnevezések, kifejezések szülessenek. Ezt a szükségszerűséget a nyelv a maga módján „leképezi” különféle *szóalkotási módok*kal: szóösszetétellel, szóképzéssel, szóelvonással, szóhasadással, mozaikszók alkotásával, szóvegyüléssel és népetimológiával.

A **szóösszetétel** a szóképzés leggyakoribb formája. Egyszerűbb esetben két szót illesztünk össze egyetlen szóvá, s az új képződmény jelentése már más lesz, mint az alkotóelemeké egyenként. Szóösszetétel szóalkotási folyamatként a mondatban és a mondaton kívül is végbemehet.

Az összetett szavak előtagra és utótagra bonthatók. Lehet akár az előtag (*tyúkhúsleves*), akár az utótag (*szóösszevonás*), vagy akár mindkettő (*rendőrőrszoba*) már önmagában is összetétel. Ezek többszörösen összetett szavak. Az *alkalmi összetételek* előtagja eredetileg nem összetett szó (*hidegvíz-zuhany* [*hideg víz*]).

Megkülönböztetünk szerves és szervetlen összetételeket. A **szervesek** lehetnek alárendeltek és mellérendeltek. Az **alárendelt összetett** szavak két önálló szó összetapadásából keletkeznek. Az előtag az utótagnak alá van rendelve. Az utótaghoz illesztett kérdéssel kérdezhetünk az értelmére, tartalmára. (Szobabelső – minek a belseje?, hátúszás – milyen úszás? stb.)

Az **alanyos** összetett szavaknál az előtag alanya az utótagnak: hófödte, bánatmarta, madárlátta stb. A **tárgyas** összetételeknél az előtag fejezi ki azt, amire az utótag által megjelölt cselekvés irányul. Lehetnek *jelöltek*: egetverő, egyetért; *jelöletlenek*: bérszámfejt, vicceslő.

A **határozós** összetett szavaknál az utótagban lévő tartalom valamilyenségét jelöli a ragos vagy ragtalan névszói előtag. A *jelöletlenek* utótagja sokszor főnév vagy melléknév (munkatárs, tündérszép, istenfélő), ritkábban igenévképzős szó (légritkított, gyorsúszó). És ilyenek tartoznak még ide: harcedzett, napbarnított, valamint: térítés-

mentes, balesetmentes stb. A *jelölt* határozós összetett szavak utótagja többnyire *-ás, -és* vagy *-tal, -tel* képzős főnév: újjászületés, tudomásulvétel. Az *igenévi*ek közt sok főnevesült és jelentésváltozáson ment át (nyárson sült, szemrevaló, fülbe mászó, útonálló). Gyakoriak az igei utótagú összetételek: jóllakik, kétségbeesik, síkraszáll. Ritkák a határozói igenévi utótagú összetételek (kézenfogva, minélfogva) és a képző nélküli főnévi utótagúak (tejbedara).

A jelölt határozói összetételek közé tartoznak még a határozószói előtagú összetételek (előtagjukon eredetileg határozórag volt): együttélés, előfogat, hanyatt-homlok. Továbbá az igekötőszerű határozót és igekötőt hordozó igék, igei származékok, mert ezek is határozói bővítmény és alaptag összefordításával alakultak ki (szembe száll, közbeékelődik, alámerül).

Gyakran jönnek létre ma is *jelzős* összetett szavak. Lehet az előtag az utótagnak minőségjelzője, mennyiségjelzője és birtokosjelzője. A minőség- és mennyiségjelzők jelöletlenek. A *minőségjelzős* szerkezetek *előtagja* lehet főnév (fapad, fodrászmester, rabszolga), melléknév (verseskönyv, aprójóság, nagyvizit), melléknévi igenév (futóbolond, folyóvíz, belépőjegy) s még számnév is (mindennapi, harmadosztályú). Az *előtag* általában főnév (söröshordó, aranygyűrű, útitárs, kisfiú), de persze lehet melléknév (igazhívó, törtfehér, életvidám) és határozószó is (nagyreszt, jóformán).

A *mennyiségjelzős* összetett szavak utótagja rendszerint melléknév (száznapos, hárommenetes), számnév (kétszáz, egyharmad) vagy esetleg névmás (ötödmagam) és főnév (tizparancsolat). Az előtag lehet tőszámnév (kilenchavi, egypéldányos), sorszámnév (elsőéves), vagy a *minden* számnévi általános névmás (mindenáron).

A *birtokos jelzős* összetételek lehetnek jelöltek és jelöletlenek. *Jelölt* (ragos vagy jeles) alakok ma már ritkán jönnek létre, s egyébként sem voltak gyakoriak (hazánkfia, bolondokháza). A *jelöletlen* formák szép számmal fordulnak elő, elő- és utótagjuk egyaránt főnév (asztalláb, könyvjelző).

E csoportba tartoznak a birtokos jelzős és tárgyias összetett szónak is tekinthető *-ás, -és*, valamint az *-ó, -ő* képzős utótagú összetételek: *falfestés, szóképzés és rímfaragó, növényevő*.

A *jelentéstömörítő* összetett szavaknál az alárendeltségi viszony minőségét egyértelműen nem lehet meghatározni, így ezeket a szerkezeteket elemezni is nehezen tudjuk. Jelentéstartalmukat valamiféle alárendelő szerkezettel oldhatjuk föl: kukoricagóré – milyen góré, minek tárolására szolgáló góré?; zenegép – zenélő gép, zenélésre szolgáló gép. Ezek a fajta összetett szavak általában főnevek.

Az alárendelt összetett szavak csoportjában megjelölünk még *átmenetet a szerves és szervesetlen* összetett szók között. Ilyenek a névutós kapcsolatból összeforrított összetett határozószók: *ezáltal, ezalól, emellett, ezelőtt, ezután, munkanélküli, pártunkívüli, tegnapelőtt, holnapután* stb. Tagjaik között van valamilyen alárendelő viszony, így a szerves összetett szavakra emlékeztetnek, ugyanakkor hasonlítanak a szervesetlenekhez is, mert keletkezésük oka a szórendi egymásrataltság.

A *szerves szóösszetételek* csoportjában a *mellérendelt* alakzatokkal folytatjuk áttekintésünket. Ezeknek tagjai egyenrangúak, és háromféleképpen jöhetnek létre. A *kettőztetéssel* alakulóknál jelentéskülönbség van az összetétel elemeihez viszonyítva: csak-csak *addig-addig*. Ide tartoznak az egészében módosított alakban megjelenő töisméltések (figura etymologica) közül a kötőjellel egybeírtak is: *unos-untalan, körös-körül, holtomoglan-holtodiglan*.

Az *ikerítéseknél* az utótagban az előtagot ismétljük meg bizonyos hangalakbeli változással: *ripsz-ropsz, csihi-puhi, irul-pirul, hébe-hóba, irurg-bur-gum*, valamint *locspocs, lárifári, limlom, csigabiga*.

A két önálló hangalakkal és jelentéssel bíró szó összekapcsolásával alkotott ikerszóknak három fajtája van. Az *álikerszók* két önálló szóból állnak, hangsúlyos és rokon értelmű szópárokból tapadtak össze: *ámul-bámul, sül-fől, fúr-farag*.

A *laza szerkezetű mellérendelt* összetett szavak elemei ellentétes értelműek is lehetnek, egy részük alkalmi képződmény: *édes-bús, sülve-főve, égen-földön, jól-rosszul*.

A *valódi mellérendelő* szavakban a tagok teljesen összeforrtak. Szófajuk főnév: *búbánat, adásvétel*, melléknév: *hányavetj, hírneves*, határozószó: *ma-holnap, szerteszét* és néha ige: *rúgkapál*.

A *szervesetlen szóösszetételek* alkotóelemei az idők során lassan tapadtak össze. Lehet olyan alak, amelyben az előtag és az utótag között semmiféle

tartalmi és nyelvtani összefüggés nincs: *ábécé*. A második fajtájúak mondattani funkció következtében váltak összetett szókká. Ilyenek az *összetett módosítószók*: *aligha, netalán*, *kötőszók*: *habár, mégpedig* és a *névmások*: *bármennyi, ugyanilyen*.

És végül vannak *összetett főnevek és melléknevek*, amelyek egész mondatból vagy a mondat egy részéből alakultak: *fogd meg, nefelejcs; többsincs, mitug-rász*. Néhány *köszönési formát* is a szervesetlen összetételekhez sorolunk. Ilyenek: *adjisten!, fogadjisten!*
A *szóképzéssel folytatjuk*.

